

Kyle Oosterling

Hoe hoorde het aan tafel?

Gedragregels en tafelmanieren volgens adviesliteratuur uit negentiende-eeuws Nederland

Tijdens de negentiende eeuw stortten de schrijvers van de adviesliteratuur allerlei etiketteregels uit over de Nederlandse burgerij. Deze voorschriften liepen uiteen van gezondheidsadviezen tot pretentieuze handelingen in gezelschap. Wat verwachtte de burgerij qua gedrag aan tafel en waarom? De antwoorden op deze vragen vertellen ons niet alleen iets over de eetcultuur, maar ook over de sociale groep die zich deze eetcultuur eigen maakte.

In de historiografie van de Nederlandse eetcultuur is geen gebrek aan studies naar wat men vroeger at. Onderzoeken naar de negentiende-eeuwse eetcultuur hebben juist veel aandacht besteed aan het effect van de industrialisering op de voedselvoorziening. Eetcultuur omvat echter meer dan deze twee zaken. Het gaat om het geheel van wat men eet, in welk gezelschap men verkeert en het vervullen van de eisen die men stelt om de maaltijd aangenaam te laten verlopen. De standaard omgangsvormen hierbij vormen de etiquette. Een fenomeen waar vroeger – en nu nog steeds – belang aan werd gehecht, maar waar inhoudelijk door de tijd heen veel aan is veranderd.¹

Voor gedragsregels aan tafel is echter slechts sporadisch aandacht geweest, terwijl dit voor de sociale en culturele geschiedwetenschap erg interessant zou kunnen zijn.² Alle keuzes die mensen maken omtrent eten zijn ingebed in sociale structuren.³ Omgangsvormen geven zodoende aan wat mensen, binnen hun sociale kring, belangrijk genoeg vonden om rekening mee te houden. Vaak dienden deze manieren bepaalde doelen, zoals lichamelijke en geestelijke gezondheid of indruk maken op tafelgenoten. Hierdoor is duidelijk waar mensen destijds naar streefden. Uiteindelijk

biedt het geheel aan voorschriften over omgangsvormen een beeld van hoe een dagelijks terugkerend ritueel in zowel de privésfeer als in het openbaar eruit had moeten zien.

In dit artikel staan tafelmanieren uit twee periodes van de negentiende eeuw centraal: 1790-1830 en 1880-1900. Zo is het mogelijk om gedragsregels van het begin en het eind van deze eeuw met elkaar te vergelijken. Deze voorschriften komen uit authentieke adviesboeken van destijds. Dit literatuurgenre zal later uitgebreid worden toegelicht. Uiteindelijk staat de vraag centraal hoe de eetvoorschriften door de negentiende eeuw heen inhoudelijk zijn veranderd. Ook wordt aandacht besteed aan hoe deze voorschriften door de auteurs van de adviesboeken werden gepresenteerd aan hun lezers. Waarom was het volgens hen zo belangrijk om je op een bepaalde manier te gedragen? De civilisatietheorie van Norbert Elias zal dienen als theoretisch kader voor deze vragen, waardoor de aanwezigheid en toename van gedragsregels beter kunnen worden begrepen.

Het civilisatieproces als kader voor etiquette

Hoe valt de algemene menselijke drang naar gedragsregels en tafelmanieren te verklaren? De civilisatietheorie van Norbert Elias geeft een mogelijk antwoord op deze vraag. Hij stelde in zijn werk *Über den Prozess der Zivilisation* (1939) dat in de westerse wereld tussen de twaalfde en de twintigste eeuw een civilisatieproces had plaatsgevonden. Vooral de steeds verdergaande onderdrukking van 'dierlijke' aspecten in menselijk gedrag door middel van gedragsregels zou in dit proces zichtbaar zijn geweest. Naast onder andere uitbundig seksueel gedrag was een ongeremde eetlust één van deze aspecten.⁴ Een geciviliseerd persoon beschikt over zelfbeheersing, kent de geldende gedragsregels binnen zijn of haar sociale kring en is aangenaam ten opzichte van andere mensen. Civilisering zou een leerproces zijn bij voornamelijk baby's en kinderen.⁵ Hieruit blijkt dat civilisatie iets is dat volgens Elias kan worden aangeleerd.

Welke gedragsregels gelden binnen een bepaalde sociale groep – ook wel een figuratie genoemd – wordt bepaald door de individuen in diezelfde groep. Zij dwingen elkaar om zich op een bepaalde manier te gedragen.⁶ Een sociale groep is echter niet statisch, maar altijd in beweging. Ook gedragsregels zijn voortdurend aan verandering onderhevig, omdat zij mee veranderen met de figuratie. Het ontstaan van nieuwe gedragsregels

en de verspreiding daarvan heeft ook te maken met verhoudingen tussen individuen en tussen sociale groepen. Daarbij gaat het erom dat een verschil in macht of stand tot uitdrukking wordt gebracht. Met andere woorden, gedragsregels ontstaan omdat een groep zich wil onderscheiden van een andere groep. Op het moment dat beide groepen vergelijkbare regels hebben, ontwikkelt de groep die zich wil onderscheiden nieuwe regels om een verschil in macht of sociale status uit te drukken.⁷ Zodoende zouden op termijn steeds meer gedragsregels ontstaan.

Door middel van de civilisatietheorie is de toename van gedragsregels en tafelmanieren in de loop van de negentiende eeuw te verklaren. Aan het einde van deze eeuw was sprake van veel meer voorschriften over eetgedrag dan rond 1800.⁸ Volgens de theorie zou deze ontwikkeling verklaard kunnen worden door het feit dat de (gegoede) burgerij zich met nieuwe regels steeds weer wilde onderscheiden van andere sociale groepen. Dit was nodig omdat de bestaande gedragsregels snel werden verspreid onder geletterd publiek door de populaire adviesboeken. Deze boeken zorgden dus zowel voor een verspreiding van tafelmanieren als voor een stimulans voor bepaalde groepen om hun etiquette te vernieuwen.

Adviesliteratuur als populair genre

Adviesliteratuur is geenszins een verschijnsel uit de negentiende eeuw. De *Civitate Morum Puellum* van Desiderus Erasmus (1530) is één van de oudste adviesboeken.⁹ Het *Boec van seden* verscheen zelfs in 1290 en staat bekend als het oudste Nederlandstalige adviesboek. Het doel van dit boek was om kinderen van adel en de bovenste lagen van de burgerij tafelmanieren bij te brengen.¹⁰ Hoewel de inhoud van de adviesboeken door de tijd heen sterk is veranderd, was vrijwel altijd sprake van hetzelfde doel. Het ging om het overbrengen van gedragsregels waarmee onacceptabel gedrag, zoals een te grote eetlust, moest worden onderdrukt. Kinderen waren door de eeuwen heen dikwijls de doelgroep, omdat zij nog moesten leren hoe zij zich correct moesten gedragen. Echter, een opvallend verschil tussen vroegmoderne en negentiende-eeuwse adviesliteratuur is van stilistische aard: waar de boekjes eerst vooral zakelijk van toon waren, schreven latere auteurs in een stijl waarin goed en kwaad met alle voor- en nadelen van dien tegen elkaar werden afgezet. In dergelijke verhaaltjes liep het vaak slecht met iemand af als hij of zij slechte tafelmanieren had. Goed gemanierde mensen werden

juist voorgesteld als gezond, gelukkig en populair.¹¹

In de negentiende eeuw steeg de populariteit van adviesliteratuur naar haar hoogtepunt. De afzetmarkt voor dit genre groeide, doordat meer burgers aan het begin van de negentiende eeuw zich deze boeken konden veroorloven.¹² Een andere verklaring, enigszins tegengesteld aan de vorige, waren de slechte economische omstandigheden rond 1800. De burgerij zocht de oorzaak van deze stagnatie in het verval van zeden en beschaving.¹³ Zij redeneerde dat een beschavingsoffensief zou leiden tot economische groei. Om het economische tij te keren publiceerde een toenemend aantal burgers meer adviesboeken dan voorheen. Op termijn zou het vaderland beschikken over de meest wijze en deugdzame burgers.¹⁴ De in 1794 opgerichte *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* speelde een stimulerende rol in dit proces door middel van het uitschrijven van prijsvragen over vraagstukken en het publiceren van adviserende teksten.¹⁵ De stijging van het aantal publicaties in het adviesgenre kan ook worden verklaard door het proces van urbanisering. In een stedelijke samenleving is meer contact tussen de verschillende standen dan in een agrarische samenleving. Dit betekent dat het belangrijker werd om je als degelijke burger te onderscheiden van de lagere standen. Het lezen van adviesliteratuur was ook belangrijk om binnen de eigen stand aan de verwachtingen te blijven voldoen.¹⁶

De opkomst van adviesliteratuur in Nederland kan en moet in een West-Europese context worden geplaatst. Het idee dat een beschavingsoffensief een positieve uitwerking zou hebben op de economie, was bijvoorbeeld ook terug te zien in Engelse adviesliteratuur uit dezelfde periode.¹⁷ Je kan dus moeilijk spreken van *Nederlandse* adviesliteratuur. De meerderheid van de Nederlandse adviesboeken was direct gebaseerd op eerder verschenen buitenlandse publicaties. In de negentiende eeuw nam de Franse etiquette tot 1880 de meest invloedrijke plaats in, waarna de Engelse etiquette deze plaats innam.¹⁸ In de praktijk vertaalden Nederlandse auteurs deze buitenlandse boeken en vulden het werk naar eigen inzicht aan. Een typische vroeg negentiende-eeuwse aanvulling bij deze Nederlandse vertalingen was het christelijke karakter. Dit kwam in de boeken tot uiting in Bijbelse verhalen en deugden, die de auteurs via verhaaltjes koppelden aan tafelmanieren en gedragsregels.¹⁹ In het verhaal over Daniël en de koning van Babylon, aten Daniël en zijn vrienden brood en water in plaats van de rijkelijke maaltijden van de koning. Door hun sobere eetgedrag waren zij uiteindelijk gezonder en sterker dan degenen die wel de koninklijke maaltijden nuttigden. Dit

unieke christelijke karakter is veroorzaakt doordat rede en geloof binnen de Nederlandse Verlichting minder gescheiden waren dan bijvoorbeeld in Frankrijk.²⁰

Vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw was er in de Nederlandse adviesliteratuur sprake van een moralistische inslag. In dit type adviesboek stonden zelden concrete gedragsregels opgesomd. De auteurs probeerden de lezers juist met verhaaltjes te overtuigen van goed gedrag. Hoe de lezer zich concreet hoorde te gedragen stond vooral tussen de regels door vermeld. De bijnaam van deze boekjes was 'spiegelboekjes', omdat de auteurs gebruik maakten van voor de lezer herkenbare voorbeelden.²¹ Een heel ander soort adviesboek, het etiquetteboek, kwam op in de tweede helft van de negentiende eeuw. Hier ging het meer om het opsommen van concrete gedragsregels, zonder een verhalende context. Dit verschil kan onder andere worden verklaard door de toegenomen hoeveelheid gedragsregels aan tafel in deze periode. De hoeveelheid tafelmanieren was op een gegeven moment niet meer praktisch tussen de regels door onder te brengen.²² Uiterlijk vertoon werd daarnaast ook steeds belangrijker. Concrete regels over handelingen en gedrag aan tafel sloten daar beter bij aan dan moralistische principes.

Hoewel er verschillen bestaan in de stijl van de gepubliceerde adviesliteratuur door de negentiende eeuw heen, gingen de boeken vaak wel over dezelfde thema's. Het belangrijkste thema was het gewenste gedrag tegenover andere mensen. Hoe moest je bijvoorbeeld gekleed zijn aan de ontbijttafel? Hiernaast besteedden de auteurs ook aandacht aan verplichtingen die de lezers hadden jegens henzelf. Iemand moest zichzelf bijvoorbeeld niet schaden door teveel te eten. Een ander belangrijk thema was de Nederlandse draai aan het geheel, namelijk de verplichtingen ten opzichte van God en het geloof.²³ Denk hierbij aan de eerder genoemde Bijbelse verhalen die de voorschriften van de auteurs ondersteunden.

Bij het gebruik van adviesliteratuur als historisch bronmateriaal moet een kanttekening worden geplaatst. Hoewel de adviesliteratuur veel zegt over de voorgeschreven orde of hoe mensen zich dienden te gedragen, zegt het niet per se veel over het werkelijke leven in die tijd. Uit de adviesliteratuur komt immers niet naar voren in hoeverre de gedragsregels daadwerkelijk werden uitgevoerd door het leespubliek.²⁴ Aan de andere kant is ook gesuggereerd dat een adviesboek voor kinderen geen gedragsregels voor zou schrijven waarover geen consensus zou bestaan bij de volwassenen.²⁵

Bij het lezen van adviesliteratuur moet in ieder geval worden bedacht dat voorschrift niet altijd gelijk stond aan realiteit.

Moralistische tafeletiquette uit adviesliteratuur 1790-1830

Zoals eerder opgemerkt stond de Nederlandse adviesliteratuur begin negentiende eeuw onder sterke invloed van de Franse etiquette. Dit is onder meer te verklaren door de Bataafse Revolutie in 1795 en het begin van de Franse tijd in Nederland.²⁶ De voorgeschreven orde aan tafel was dus wezenlijk verbonden met de politieke ontwikkelingen rond 1800. Hoewel de Nederlandse adviesboeken een minder verlicht karakter hadden dan de Franse publicaties, stond aan de basis van elk adviesboek het principe van de maakbaarheid van de mens. De auteurs stonden voorop in een verlichte kruistocht tegen alles wat zij ondeugdzaam achtten. Hun boeken waren de wapens waarmee zij ten strijde trokken, met als hoop het vaderland en de economie te dienen door meer burgers te beschaven.²⁷

Wat schreven de auteurs uit de vroege negentiende eeuw nu precies in hun adviesliteratuur over gedrag aan tafel? Het meest voorkomende en belangrijkste gevonden voorschrift was matigheid. Verschillende boeken waarschuwden de lezers om niet te veel of te weinig te eten, al lag de nadruk vooral op het eerstgenoemde. Onmatigheid werd uiterst schadelijk geacht en was zodoende ongeoorloofd.²⁸ Zelfs adviesboeken die vrijwel geen aandacht besteedden aan tafelmanieren waarschuwden toch vaak tegen onmatigheid.²⁹ Lezers werden geadviseerd om te stoppen met eten of drinken zodra de honger was gestild en de dorst was gelest. Met een vol gevoel van tafel gaan, was eigenlijk niet de bedoeling.³⁰ Het volgende citaat vat het samen: 'eten en drinken om te leven, niet leven om te eten en drinken'.³¹ Deze strikte levensles was zelfs voorbehouden aan baby's. Ouders mochten hen niet meteen voeden als ze honger hadden, want ook de kleinsten moesten honger en dorst leren kennen.³²

In verhaalvorm probeerden de auteurs hun lezers te overtuigen van matigheid aan tafel. Vaak haalden zij allerlei nare dingen aan die zouden gebeuren met personen die hun goede advies negeerden. Een auteur noemde bijvoorbeeld 33 ziektes die voort konden komen uit onmatig eetgedrag.³³ Deze ziektes varieerden van onschuldige maagkrampen tot en met gedramatiseerde situaties als bloedbraken en epilepsie. Deze bangmakerij impliceert dat lichamelijke gezondheid het onderliggende

doel was van matig eetgedrag. Ook de geest zou worden gesterkt. Iemand die onmatig at, schaadde en verwoestte zijn ziel. De auteurs legden hiermee een direct verband tussen hun adviesboeken en het christelijke geloof. Eén van hen stelde dan ook: 'Wie van zijn buik zijnen God maakt, is zelden een mensch van een waardig karakter.'³⁴ Daarbij kwam nog de vermaning dat het toegeven aan dierlijke lusten zoals onmatigheid schadelijk was voor je aanzien en reputatie.³⁵ Hier is een overeenkomst met de civilisatietheorie waar te nemen, namelijk dat mensen hun lusten moesten beheersen door maatschappelijke druk vanuit hun sociale kring.³⁶

Soberheid aan tafel was volgens de auteurs ook belangrijk. Hoe simpeler men at, des te beter. Onnatuurlijke dranken als koffie en thee moesten grotendeels worden vermeden, net als 'ingewikkelde' en 'prikkelende' maaltijden met exotische ingrediënten.³⁷ Eenvoudig voedsel was beter voor de gezondheid. Jongeren moesten extra oppassen voor hete maaltijden, omdat een tweetal auteurs veronderstelde dat dergelijk voedsel hun seksuele driften zou opwekken. Hierdoor zouden zij worden verleid tot voorechtelijke seks en de 'eenhandige zonde', zoals masturbatie bekend stond.³⁸ Sober eten zou tevens leiden tot matig eetgedrag. Een te lekkere maaltijd zorgde voor de verleiding om daar meer van te eten dan de bedoeling was. De auteurs adviseerden onverschilligheid om soberheid te bereiken. Hiermee bedoelden zij dat je alles moest lusten en geen voorkeur mocht hebben voor bepaald eten. Immers, honger was de beste kok.³⁹ Al het voorgaande moest tenslotte nog gecombineerd worden met regelmatigheid. De lezers moesten vaste eetijdstippen hebben en hier nooit van afwijken.⁴⁰ Wel vonden veel andere auteurs dat niet de klok, maar honger en dorst moesten aangeven wanneer hun lezers aan tafel gingen.⁴¹ Zoveel mogelijk regelmaat in eten zou hoe dan ook de spijsvertering ten goede komen.

Kortom, de vroeg negentiende-eeuwse adviesliteratuur stelde dat mensen niet te veel moesten eten. Om niet in de verleiding te worden gebracht om dat wel te doen, moest zo simpel mogelijk gekookt worden. Een voorwaarde was wel dat je dergelijke simpele maaltijden lustte. Dit alles moest plaatsvinden in een vast dagelijks ritme. Hierdoor zou je gezond blijven en, in de tweede plaats, sociaal aanzien houden door niet toe te geven aan dierlijke lusten. Doordat de auteurs ook verwezen naar de ziel, kleefde aan dit geheel een goddelijke nasmaak en zodoende een vorm van religieuze autoriteit. Opvallend is de afwezigheid van uiterlijk vertoon aan tafel, zoals het hanteren van bestek. Dergelijke etiquette maakte pas een aantal decennia later zijn intrede.

Een overvloed aan tafelmanieren uit adviesliteratuur 1880-1900

Na 1880 deed de Engelse etiquette zijn intrede in de Nederlandse adviesliteratuur. De boeken met verhalen over goed en kwaad werden vervangen door etiquetteboeken met systematische opsommingen van gedragsregels per situatie. Zo golden aan de familietafel andere, vaak vrijere, regels dan bij een diner in gezelschap.⁴² Typerend voor deze regels is dat zij betrekking hadden op concrete handelingen aan tafel. Hierdoor veranderde een diner met gasten in de ultieme etiquettetest, waarbij het gezelschap zich aan tientallen regels moest houden. Dit staat in scherp contrast met de kleinschaligere regels en de moralistische verhalen over bijvoorbeeld matigheid uit het begin van deze eeuw. Moralisme moest plaats maken voor uiterlijk vertoon. Het ging niet langer over dingen als gezondheid, maar bijvoorbeeld over het hanteren van bestek of het inschenken van drank. Concrete opsommingen van regels pasten beter bij dergelijke handelingen dan de christelijk getinte verhalen over goed en kwaad.

De auteurs schreven nog wel over een aantal algemene deugden. Het ging om eenvoudigheid, natuurlijkheid, beleefdheid en bescheidenheid. Dit betekende in het kort dat men zich in elke situatie op een natuurlijke, ongeforceerde manier beschaafd moest gedragen.⁴³ Zodoende had iedereen een basis om de meer verfijnde etiquette aan bijvoorbeeld de tafel te beheersen. De veronderstelling dat je deze basis – en manieren in het algemeen – nodig had om in de maatschappij vooruit te komen stond centraal. De medemens, in ieder geval die uit dezelfde sociale kring, zou onbeschaafd gedrag streng veroordelen met alle gevolgen van dien.⁴⁴ Een auteur verwoordde het als volgt: 'uitnemende hoedanigheden hebben menigmaal door gebrek aan goede manieren niet tot de schitterende vooruitzichten geleid, die men voor den bezitter verwacht had'.⁴⁵

Wat hield de etiquette aan tafel in deze periode precies in? In de woorden van Louise Stratenus een 'duizendlei kleine zaken, die tot goede vormen behoren'.⁴⁶ Aan de familietafel moest iedereen gewassen en goed gekleed aan tafel verschijnen, ook als het ging om een ontbijt in de vroege ochtend. Soepborden moesten opgestapeld klaarstaan bij de zitplaats van de huisvrouw. Bestek had een vaste plaats gekregen, namelijk de vork links en het mes rechts van het bord. Deze mochten in geen enkele situatie gekruist worden neergelegd. Dat was zeer ongepast.⁴⁷ Verder was bepaald hoe je bestek moest vasthouden, wat je lichaamshouding aan tafel moest zijn, dat geeuwen en strekken een grote zonde was en dat alleen volwassenen een

gesprek mochten beginnen. Alleen als aan kinderen werd verzocht om deel te nemen aan het gesprek was het voor hen toegestaan om iets vriendelijk te vragen.⁴⁸ Als iemand een deel van zijn of haar eten liet staan, was het de bedoeling dat de huisvrouw dit niet zag. Eten naar de rand van je bord schuiven werd daarom gezien als een belediging, zelfs als het ging om niet eetbare dingen als botten.⁴⁹

De voorschriften aan de familietafel waren echter nog maar het begin van een langdurige etiquettetraining voor openbare gelegenheden. Daar golden talloze extra regels, waar correct naar gehandeld moest worden als mensen hun sociale positie niet op het spel wilden zetten.⁵⁰ Bij het dekken van de tafel diende bij elk bord, dat overigens verwarmd moest zijn, drie wijnglazen en één champagneglas in juiste volgorde te staan.⁵¹ Tussen borden moest minimaal zestig en maximaal zeventig centimeter afstand zijn.⁵² Een kleinere afstand zou ongemakkelijk zijn, terwijl een grotere afstand de communicatie aan tafel zou hinderen. De verdeling van zitplaatsen was eveneens belangrijk, want een plaats ver van de gastheer en gastvrouw kon beledigend zijn.⁵³ De mannen moesten zich voor en tijdens het diner hoffelijk gedragen ten opzichte van het andere geslacht. Bij het begeleiden naar en van de eettafel boden zij hun rechterarm aan de oudste dame in het gezelschap aan, al hadden de oudere heren hier de eerste keuze in.⁵⁴ Wanneer zij wijn wilden inschenken voor de vrouw naast hen en de fles was net geopend, was het beleefd om eerst wat voor jezelf in te schenken om te voorkomen dat kurkresten in het glas van de vrouw terecht kwamen.⁵⁵ Buiten de inhoud van de tafelgesprekken, al bestonden ook richtlijnen voor welke onderwerpen niet gepast waren, leek elk aspect van de maaltijd gepland.

Wetende dat deze voorschriften slechts een kleine selectie zijn, wekt het geen verwondering dat de burgerij behoefte had aan adviesliteratuur om alle handelingen na te lezen.⁵⁶ De druk om al dit te beheersen, kwam vanuit de eigen sociale kring:

Wij doen immers honderd dingen, omdat het mode of gewoonte is, waarom niet ook dit gebruik volgen, wanneer wij weten dat een vergrijp daartegen een steen des aanstoots voor vele onze medegasten is?⁵⁷

Het was voor velen een kwestie van meedoen of uit de gratie vallen. Uit angst voor maatschappelijke consequenties koos de meerderheid het eerstgenoemde. Zodoende piekte de etiquettekoorts aan het eind van de negentiende eeuw.

Conclusie

Wat de burgerij verstond onder beschaafd gedrag aan tafel is in de loop van de negentiende eeuw drastisch veranderd. Tussen 1790 en 1830 was sprake van een klein aantal voorschriften, die slechts betrekking hadden op eetgedrag. Lichaam en ziel bleven gezond zolang je sober en met mate at. De moralistische en soms religieus getinte verhalen gaven allerlei voorbeelden van hoe slecht het met iemand zou kunnen aflopen wanneer de voorschriften zouden worden genegeerd. Dat je binnen je sociale kring slecht aangekeken zou worden bij onmatig eetgedrag was vooral een bijzaak. De auteurs van de adviesliteratuur legden de nadruk op zelfbeheersing en het onderdrukken van driften en lusten. Hierbij stond de ontwikkeling van het individu voorop, in de hoop dat hij op termijn een betere burger kon zijn voor het vaderland. Dat het verlichte idee van de maakbaarheid van de mens prominent aanwezig was, is gezien de invloed van de Franse adviesliteratuur op de Nederlandse auteurs in deze tijd niet vreemd.

De voorschriften uit de periode 1880-1900 zijn niet te verwoorden in een aantal overkoepelende gedragsregels. De etiquetteboeken wilden hun lezers gedetailleerd door elke fase van de maaltijd begeleiden. Hierbij lag de nadruk veel minder op eetgedrag. Uiterlijk vertoon en beleefde handelingen aan tafel hadden de prominente positie van het innerlijke moralisme ingenomen. Beleefdheid was ten behoeve van de sociale positie een doel op zich geworden. Het beheersen van etiquette aan bijvoorbeeld de eettafel was noodzakelijk om goed te kunnen functioneren in burgerlijke kringen. Voorschriften ten behoeve van lichaam en geest zijn in de laat negentiende-eeuwse adviesliteratuur verdrongen door beschrijvingen van tientallen praktische handelingen van voor, tijdens en na de maaltijd.

Norbert Elias veronderstelde in zijn civilisatietheorie dat onder andere in de negentiende eeuw een civilisatieproces plaatsvond, waardoor steeds meer gedragsregels ontstonden. In de vergelijking tussen de periodes 1790-1830 en 1880-1900 is daadwerkelijk een toename waar te nemen in de hoeveelheid tafelmanieren. De conclusie luidt daarom dat het civilisatieproces te herkennen is in de adviesliteratuur over eten uit deze eeuw.⁵⁸ De Engelse invloed op de etiquetteregels na 1880 heeft een rol gespeeld in deze toenemende hoeveelheid voorschriften. Daar staat tegenover dat niet duidelijk is geworden waarom de Nederlandse auteurs ineens niet meer het Franse, maar het Engelse voorbeeld volgden.

In hoeverre de besproken gedragsregels de werkelijkheid weerspiegelen

van een burgerlijk negentiende-eeuws gezin aan tafel, blijft eveneens een moeilijk te beantwoorden vraag. Een vervolgonderzoek kan hier mogelijk antwoord op geven. Hierbij moet gedacht worden aan een vergelijking tussen de gedragsregels uit de adviesliteratuur en informatie uit egodocumenten. Zo zou het volgende stukje worden gelegd in de fascinerende puzzel van het burgerleven in de negentiende eeuw.

Noten

1. K. Oosterling, *De voorgeschreven orde aan tafel. Gedragsregels en tafelmannieren in negentiende-eeuws Nederland* (Rotterdam: Erasmus Universiteit 2011), 3-4.
2. Oosterling, *De voorgeschreven orde aan tafel*, 4.
3. Jozien Jobse van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam: cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Nijmegen: 1995), 12-13.
4. Anneke H. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland 1840-1990. Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam: 1990), 206.
5. Stephen Mennell, *Norbert Elias. An Introduction* (Oxford: 1992), 29.
6. Jos van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Meppel: 1971), 65.
7. J. Goudsblom, *De sociologie van Norbert Elias. Weerklank en kritiek. De civilisatietheorie* (Amsterdam 1987), 168-169.
8. Oosterling, *De voorgeschreven orde aan tafel*, 86-89.
9. Mennell, *Norbert Elias*, 3.
10. Theo Meder, 'Etiquetteregels bij de middeleeuwse elite van de lage landen', in: *Literatuur 11* (Amsterdam: 1994), 136-137, aldaar 136.
11. Marja van Tilburg, *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (Amsterdam: 1998), 1.
12. Van Tilburg, *Hoe hoorde het?*, 13.
13. Idem, 13-15.
14. J.F. Martinet, *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen* (Amsterdam: 1793), 111-113.
15. Martinet, *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen*, 111-113.
16. B.M.P. Dongelmans, 'Comme il faut: etiquetteboeken in de negentiende eeuw', in: *De negentiende eeuw* 23:2 (1999), 89-123, aldaar 89.
17. Andrew St. George, *The Descent Of Manners. Etiquette, Rules & The Victorians* (London: 1993), 3.
18. Dongelmans, 'Comme il faut', 104-105.
19. J. Clarisse, *Voor jongelingen bijzonderlijk uit de beschaafde standen. Tweede zestael redevoeringen* (Amsterdam: 1824), 178-179. Zie ook: J.M. Schrant, *Gezondheidslessen en regelen voor den kinderlijken leeftijd* (Leiden 1816), 23.
20. Van Tilburg, *Hoe hoorde het?*, 14-15.
21. Dongelmans, 'Comme il faut', 104-105.

Oosterling

22. Oosterling, *De voorgeschreven orde aan tafel*, 79-81.
23. Dongelmans, 'Comme il faut', 99.
24. Thimo de Nijs, *In veilige haven: het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij, 1815-1890* (Nijmegen: 2001), 27-28.
25. Meder, 'Etiquetteregels bij de middeleeuwse elite', 136.
26. Oosterling, *De voorgeschreven orde aan tafel*, 79-81.
27. Martinet, *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen*, 153.
28. Izaak de Koning, *Gezondheidsleer, hygiene, voor het volk: bevattende eene beknopte en duidelijke aanwijzing van hetgene men hier te lande, ten opzichte van het voedsel, de kleeding en de geheele leefwijze, moet doen en laten, om, zoo veel mogelijk, eene duurzame gezondheid te behouden* (Amersfoort: 1828), 41-42, 44-46, 51. Zie ook: Martinet, *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen*, 111-113. Zie ook: J.J. Pennink, *Gezondheidsleer voor het volk* (Amsterdam: 1828), 6, 36. Zie ook: Schrant, *Gezondheidslessen en regelen*, 18, 28, 116. Zie ook: J.A. Weinbeck, *Regelen ter bewaring en onderhouding van vrouwelijke gezondheid en schoonheid* (Nijmegen: 1809), 52-54.
29. P.J.B.Ch. van der Aa, *Handboek voor de jonglingschap, of lessen voor het maatschappelijk leven* (Amsterdam: 1802), 50. Zie ook: J. Clarisse, *Voor jongelingen bijzonderlijk uit de beschaafde standen. Zestal redevoeringen* (Amsterdam: 1818), 178-179. Zie ook: Clarisse, *Zestal redevoeringen*, 131. Zie ook: C.M. Doll Egges, *Karakter uit den aanzienlijken en burgerstand* (Amsterdam: 1830), 50. Zie ook: W. Kist, *De Nederlandsche jongelingen* (Rotterdam: 1829), 155. Zie ook: G.C. de Greuve, *Wilhelmina, of handboek voor het vrouwelijk geslacht* (Amsterdam: 1808), 21-24. Zie ook: A. Loosjes, *De vrouw in de vier tijdperken haars leven* (Haarlem: 1809), 179. Zie ook: M.S. de Wal, *Handboek voor, of gids des gedrags van jonge lieden* (Amsterdam: 1823), 27, 30-31.
30. Martinet, *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen*, 28.
31. De Wal, *Handboek*, 32.
32. Pennink, *Gezondheidsleer voor het volk*, 15.
33. De Koning, *Gezondheidsleer*, 45.
34. Idem, 42.
35. Clarisse, *Zestal redevoeringen*, 152.
36. Goudsblom, *De sociologie van Norbert Elias*, 40.
37. Schrant, *Gezondheidslessen en regelen*, 20-21.
38. De Wal, *Handboek*, 32. Zie ook: W.H. Warnsinck, *de heer Roze en zijne vrienden in gesprekken en raadgevingen* (Amsterdam: 1824), 29.
39. Schrant, *Gezondheidslessen en regelen*, 19, 28.
40. Doll Egges, *Karakters uit den aanzienlijken en burgerstand*, 68.
41. Pennink, *Gezondheidsleer voor het volk*, 51. Zie ook: Schrant, *Gezondheidslessen en regelen*, 48.
42. D.H. Engelberts, *De goede toon: een wegwijzer om zich in alle omstandigheden van het leven en den gezelligen omgang door bescheiden en wellevende manieren, aangenaam en bemind te maken, alsmede vertrouwbare inlichtingen en regelen voor dames en heeren om zich in de samenleving, volgens de daar heerschende gebruiken,*

- bij plechtige gelegenheden en in gezellige kringen, naar behooren te bewegen en zich den beschaafden levenstoon eigen te maken* (Amsterdam: 1881-1882), 33.
43. Engelberts, *De goede toon*, 14-31. Zie ook: Egbertina C. van der Mandele, *Het wetboek van mevrouw Etiquette in 24 artikelen* (Arnhem: 1893), 20-51. Zie ook: J. van Rijnkerke-Olthuis, *De vrouw in haar huis en daar buiten* (Schiedam 1889) 82-102. Zie ook: Louise Stratenus, *Vormen* (Gouda: 1887) 4-16. Johanna van Woude, *'Tusschen servet en tafellaken', gezellige praatjes met onze Hollandsche jongens* (Amsterdam: 1895), 130-136, 150, 195.
44. Van Woude, *'Tusschen servet en tafellaken'*, 136.
45. Ibidem.
46. Stratenus, *Vormen*, 22.
47. Engelberts, *De goede toon*, 43.
48. Idem, 37-38, 120.
49. Idem, 42.
50. Oosterling, *De voorgeschreven orde aan tafel*, 76.
51. Rijnkerke-Olthuis, *de vrouw*, 212.
52. Engelberts, *De goede toon*, 196.
53. Fr. Meyer, *Nieuw complimenteerboek: handleiding om zich in gezelschappen onberispelijk te gedragen en daarin gepast te spreken, alsmede opgave der verschillende vormen waaronder invitatiën, bekendmakingen en hoe de antwoorden daarop behooren te worden opgesteld, met de titulatuur die aan verschillende standen der maatschappij gegeven wordt, verder de regelen van wellevendheid tot in de kleinste bijzonderheden, aangegeven in verband met alle voorkomende omstandigheden; alsook toasten, toespraken, brieven enz. en tenslotte eene bloemenspraak, uitgezochte albumversjes, liefdesverklaringen in poëzie en eenige nieuwe aardigheden voor bruiloften, enz. enz. enz.: een boek voor de goeden toon en voor den meer gedistingeerden smaak in taal, in gebaar, in houding en in gedrag* (Rotterdam: 1900), 116.
54. Engelberts, *De goede toon*, 195
55. Idem, 197.
56. Oosterling, *De voorgeschreven orde aan tafel*, 55-78.
57. Rijnkerke-Olthuis, *de vrouw*, 194.
58. Oosterling, *De voorgeschreven orde aan tafel*, 86-89.